

Зошит перший

ШЛЯХ ЗАНЕПАДУ

Суд присяжних

Ляпас був таким сильним, що я отямився від нього тільки через тринадцять років. Насправді це не був звичайний потиличник, і, щоб мене вдарити, вони мусили зробити це гуртом.

Надворі 26 жовтня 1931 року. О восьмій ранку мене вивели з камери в Консьєржері, у якій я просидів ось уже рік. Я свіжопоголений, добре одягнений, костюм від класного майстра надає мені елегантності. Біла сорочка й блакитна краватка-метелик довершують моє вбрання.

Мені двадцять п'ять, на вигляд — двадцять. Жандарми, яких стопорнула моя зовнішність «джентльмена», поводитися дуже ввічливо. Навіть зняли кайданки. Ушістьох — п'ятеро жандармів і я — ми сидимо на двох лавах у порожній кімнаті. За вікнами похмуро. Навпроти двері, які, очевидно, ведуть до зали засідань, адже ми в Палаці правосуддя департаменту Сена в Парижі.

За якусь мить мене звинуватять в убивстві. Мій адвокат, метр Реймон Юбер, підійшов, щоб привітатися:

— Проти вас немає жодного серйозного доказу, я вірю, що нас виправдають.

Я всміхнувся, почувши оте «нас». Наче метр Юбер також постане перед судом присяжних в іпостасі обвинуваченого і в разі винесення вироку йому теж доведеться його прийняти.

Судовий виконавець відчиняє двері й запрошує нас пройти. Через навстіж розчинені стулки в оточенні чотирьох жандармів по боках і сержанта поруч я заходжу до величезної зали. Щоб завдати мені того ляща, усе затягнули криваво-червоним: килим, штори на широких вікнах, включно з мантиями суддів, які зараз візьмуться мене судити.

— Панове, суд іде!

Через двері праворуч один за одним входять шестеро чоловіків. Голова, за ним п'ятеро суддів у магістерських шапочках. Голова зупиняється перед кріслом у центрі, члени суду — праворуч і ліворуч від нього.

Абсолютна тиша панує в залі, де всі, включно зі мною, стоять. Суд сідає, за ним — і всі присутні.

Голова, суворий з лиця, шокастий, з рум'янцем на вилицях чоловік, дивиться мені в очі без будь-якого виразу. Його звати Бевен. Трохи пізніше він неупереджено вестиме процес і всім своїм виглядом дасть усім зрозуміти, що, як досвідчений суддя, він не дуже вірить у щирість свідків і поліцейських. Ні, за ляпас мені він не нестиме жодної відповідальності, він просто його мені завдасть.

Помічником генерального прокурора виступає суддя Прадель. Цього прокурора боїться вся адвокатська колегія. Він горезвісний постачальник людей на гільйотину й у виправні в'язниці Франції та заморських територій.

Прадель представляє переслідування злочинців від імені суспільства. Він офіційний обвинувач, і все людське йому чуже. Тут він уособлює Закон і Ваги Правосуддя, власне, він ними керуватиме й зробить усе можливе, щоб шалька схилилася на його бік. Прищуривши свої хижацькі очі, він пильно дивиться на мене з усієї своєї висоти. Передусім з висоти трибуни, яка вивищує його наді мною, потім з висоти всієї своєї статури, щонайменше метр вісімдесят, що дає йому змогу згорда позирати на всіх. Мантию він не знімає, лише кладе перед собою шапочку. Усім тілом спирається на великі, як граблі, руки. Золота обручка вказує на те, що він одружений, на мізинці перстень, зроблений з відполірованого цвяха для підковування коня.

Він трохи нахиляється вперед, щоб іще більше вивищитися наді мною. Начебто хоче сказати: «Якщо ти гадаєш, що зможеш вислизнути, то помиляєшся, жевжику. Тому, що мої кисті схожі на лапи, і хоч їх не видно, але пазури, які тебе пошматують, на своєму місці, у моїй душі. Усі адвокати мене бояться, судове відомство вважає небезпечним заступником генерального прокурора саме тому, що я ніколи не випускаю своєї здобичі.

Мені байдуже, винен ти чи ні, я лише маю використати все, що свідчить проти тебе: твоє божемне життя на Монмартрі, свідчення, зібрані поліцією, і покази самих поліцейських. Я маю використати всю цю гидотну, зібрану слідчим байду, щоб показати тебе відрозливим настільки, аби присяжні вирішили прибрати тебе із суспільства».

Мені здається цілком виразним, що я справді чую, як він говорить до мене, хіба що я марю, бо цей «людоїд» мене на правду вразив:

— Не смикайся, обвинувачений, і навіть не думай захищатися: я таки проведу тебе шляхом занепаду. Сподіваюся, ти не віриш у присяжних? Не піддавайся ілюзіям. Ті дванадцяттеро нічого не знають про життя. Глянь на них: он вони рядочком сидять навпроти тебе. Тобі добре видно цих дванадцятьох надутих індиків, привезених у Париж з якоїсь провінційної глушини? Міщани, пенсіонери, торговці. Навіть не варто їх тобі описувати. Ти ж не вважаєш, що вони зрозуміють твої двадцять п'ять років і спосіб життя, яке ти ведеш на Монмартрі? Для них Пігаль і Біла площа — усе одно, що пекло, а всі люди, котрі ведуть нічний спосіб життя, — вороги суспільства. Усі вони неймовірно пишаються тим, що є присяжними в суді присяжних Сени. Тим паче, що страждають, запевняю тебе, через належність до обмеженого міщанського стану. Аж ось з'являєшся ти, молодий і вродливий. Ти ж розумієш, що я не вагатимуся й зображу тебе таким собі донжуаном нічного життя на Монмартрі. Для початку зроблю присяжних твоїми ворогами. Ти надто добре вбраний, варто було б одягтися значно скромніше. Ти припустився великої тактичної помилки. Хіба не бачиш, як вони заздять твоєму костюму? Вони ж бо купують свій одяг у «Самарітен» і ніколи, навіть у мріях, не одягались у кравця.

Десята година, ми готові до початку судового засідання. Переді мною шість суддів, серед них агресивний прокурор, який використає всю свою макіавеллівську силу, весь свій інтелект, щоб переконати тих дванадцятьох, що передусім я винен і вирок сьогодні може бути тільки один — каторга або гільйотина.

Мене судитимуть за вбивство сутенера, інформатора про монмартрське середовище. Немає жодного доказу, але лягаві,

які просуються по службі щоразу, щойно знаходять злочинця, наполягатимуть на тому, що винен саме я. За браком доказів вони заявлять про «конфіденційні» дані, які не викликають сумнівів. Найефективнішою картою обвинувачення стане підготовлений ними свідок на ім'я Полен, який звучатиме, наче справжня платівка, записана на набережній Орфевр, 36. Оскільки я не відступаю від того, що його не знаю, у якийсь момент голова цілком неупереджено запитає:

— Ви стверджуєте, що цей свідок бреше. Гаразд. Але навіть якщо йому брехати?

— Пане голово, якщо, перебуваючи у в'язниці, я не можу спати ночами, то не через муки сумління, що вбив коротуна Ролана, бо я цього не робив. А тому, що, власне, намагаюся знайти мотив, який спонукає цього свідка так уперто нападати на мене й щоразу, щойно звинувачення їх підважує, надавати нові й нові факти для його підтвердження. Я дійшов висновку, пане голово, що поліцейські схопили його на якомусь важкому злочині й уклали з ним угоду: ми тебе відпустимо, якщо обмовиш Метелика.

Я й не підозрював, наскільки близькими до істини виявляться мої слова. Кількома роками пізніше Полен, який постав перед присяжними як чесний чоловік, що не притягувався до суду, був заарештований і засуджений за торгівлю кокаїном.

Метр Юбер намагається мене захистити, але він не рівня прокуророві. Один лише метр Буфе трохи ускладнив життя прокуророві своїм палким обуренням. На жаль, ненадовго: у цій дуелі швидко перемагає спритність Праделя. Більше того, він лестить присяжним, які роздуваються від пихи, адже цей такий важливий персонаж ставиться до них як до рівних і колег.

Об одинадцятій вечора шахматну партію було зіграно. Моїм захисникам поставили шах і мат. Мене ж, невинного, засудили.

Французьке суспільство в особі заступника головного прокурора Праделя на все життя викреслило двадцятип'ятирічного юнака. І без жодних поступок, прошу вас! Найситнішу потраву безбарвним голосом мені підніс голова Бевен:

— Підсудний, встаньте.

Я встаю. У залі панує абсолютна тиша, усі затамували подих, моє серце забилося трохи швидше. Хтось із суддів дивиться на мене, хтось опустив голову: їм соромно.

— Обвинувачений, оскільки на всі запитання, окрім одного, щодо навмисності, присяжні сказали «так», вас засуджено на каторжні роботи пожиттєво. Чи маєте що сказати?

Я не здригнувся, тримаюся нормально, тільки міцніше стискаю поручень клітки, за який ухопився.

— Пане голово, хочу сказати, що я справді не винен, я став жертвою поліцейських махінацій.

Збоку, де за судьями сиділи елегантні пані й високоповажні гості, долинув шепіт. Не підіймаючи голови, я їм кажу:

— Тихіше, пані в перлах, які прийшли звідати нездорових емоцій. Фарс зіграно. Справу про вбивство успішно вирішено вашою поліцією й вашим правосуддям, тож ви маєте втішитися.

— Охороно, — гукнув голова, — заберіть засудженого!

Перш ніж я зникаю за дверима, до мене долинає крик: «Не хвилюйся, любчику, я тебе там знайду!» Це моя хоробра, шляхетна Ненетт горлає про своє кохання. Наші хлопці в залі аплодують. У них своя думка про це вбивство, таким ось чином вони показують, що пишаються мною за те, що я не розпустив язика й нікого не видав.

Після повернення в тісну кімнатку, де ми перебували до початку судового засідання, жандарми надягають на мене кайданки, коротким ланцюжком один з них з'єднує своє ліве зап'ястя з моїм правим. Мовчки. Мені хочеться курити. Сержант прикурює й простягає мені цигарку. Щоразу, як я зтягаюся чи опускаю руку, жандармові доводиться повторювати мої рухи.

Стоячи я викурюю десь три чверті цигарки. Усі мовчать як риби. Тож, глянувши на сержанта, я кажу:

— Ходімо.

Зійшовши сходами в оточенні дюжини жандармів, я опиняюсь у внутрішньому дворіку Палацу правосуддя. Автозак уже там. У ньому немає відсіків, десятків людей вмощуються на лавочках.

— Консьєржері, — коротко каже сержант.

Консьєржері

Коли ми опиняємося на території останнього замку Марії-Антуанетти, жандарми припоручають мене старшому тюремному наглядачеві, який підписує папір — розписку про отримання. Вони йдуть, так і не зронивши ні слова, однак, перш ніж піти, — оце так дивина! — сержант тисне мені обидві з'єднані кайданками руки.

Головний наглядач мене питає:

— І скільки ж тобі впаяли?

— Пожиттєво.

— Не може бути!

Глянувши на жандармів, він розуміє, що це правда. Упродовж півсотні років тюремник, який усього набачився й добре знає мою справу, каже мені кілька добрих слів:

— От падлюки! Вони просто показалися!

Він акуратно знімає кайданки й люб'язно особисто супроводить мене в обшитої войлоком камеру, спеціально обладнану для смертників, божевільних, особливо небезпечних осіб та каторжників.

— Кріпися, Метелику, — каже він, зачиняючи двері. — Ми надішлемо тобі дещо з твоїх речей та їжу, що залишилася в іншій кімнаті. Тримайся!

— Дякую, шефе. Я тримаюся, запевняю вас. Сподіваюся, цей пожиттєвий термін стане їм уперек горла.

Кількома хвилинами пізніше якимось шкрябанням за дверима.

— Що там таке?

Голос у відповідь:

— Нічого. Я просто вішаю табличку.

— Навіщо? Що там на ній?

— Довічні каторжні роботи. Суворий нагляд.

Вони геть збожеволіли, міркую я. Невже й справді думають, що та лавина, що сьогодні звалилася мені на голову, може настільки мене розтривожити, що я піду на самогубство? Я досі тримався, мені не забракне мужності й надалі. Я боротимуся з усіма й проти всіх. І діяти почну просто завтра.

Уранці за кавою я міркую, чи варто подавати апеляцію. Навіщо? Хіба мені пощастить більше з іншим складом суду? І скільки часу доведеться змарнувати для цього? Рік, а то й півтора... І задля чого? Щоб отримати двадцять років замість пожиттєвого ув'язнення?

Оскільки я твердо вирішив утікати, кількість років несуттєва, мені на думку спадає фраза одного підсудного, який запитав у голови суду присяжних: «А як довго триває пожиттєва каторга у Франції, пане?»

Никаю по камері. Надіслав пневматичну записку дружині, щоб її заспокоїти, а також одній із сестер, яка всупереч усім намагалася захистити свого брата.

Усе закінчилося, завіса опустилася. Найбільше страждатимуть мої рідні, а бідолашному батькові, вочевидь, нелегко нести такий важкий хрест десь там, у далекому селі.

І тут я стрепенувся: але ж я не винен! Це справді так, але для кого? І кажу собі: «Тільки не здумай розважатися, розповідаючи, що ти не винен, бо станеш для всіх посміховиськом. Отримати довічне за якогось сутенера, а на додачу заявити, що його прикінчив хтось інший. Ото реготу буде. Найкраще — стулити свій писок».

Не замислюючись під час попереднього ув'язнення як у Санте, так і в Консьєржері про ймовірність такого важкого покарання, я не переймався й тим, яким може бути шлях занепаду.

Гаразд. Перш за все треба ввійти в контакт з уже засудженими, які в майбутньому можуть стати співучасниками втечі.

Мій вибір падає на одного марсельця на ім'я Дега. Побачитися з ним, цілком певно, можна в перукарні. Він щодня ходить туди голитися. Я також туди прошуся. І справді, зайшовши в приміщення, бачу, що той стоїть, уткнувшись носом у стіну. Водночас помічаю, як він крадькома пропускає перед собою іншого в'язня, щоб довше затриматись у черзі. Відтіснивши когось, я стаю просто за ним. І одразу питаю:

— Як справи, Дега?

— Усе гаразд, Меті. П'ятнадцять років. А ти? Чув, тобі впаяли по повній?

— Так, довічне.

— Оскаржуватимеш?

— Ні. Вважаю, треба добре їсти й займатися фізичною культурою. Щоб бути сильним, Дега, нам, цілком певно, знадобляться міцні м'язи. Ти заряджений?

— Так, десять тисяч франків у фунтах стерлінгів. А ти?

— Ні.

— Послухай поради: зарядися чимскоріше. У тебе адвокатом Юбер? Мудак мудаком, ніколи не передасть патрон. Нехай твоя баба піде із зарядженим патроном до Данте. І передасть його Домініку-багатієві — гарантую, ти його отримаєш.

— Ша, охоронець.

— Користуєтесь нагодою, щоб потеревенити?

— Нічого серйозного, — пояснює Дега. — Каже, що захворів.

— Що в нього? Нестравність присяжних? — розреготався товстопузій охоронець.

Отаке воно — життя. Я вже ступив на шлях занепаду. Можна заходитися від сміху, жартуючи про долю двадцятип'ятирічного хлопчика, якого засудили на весь час його існування.

Патрон я одержав. Це алюмінієва, старанно відполірована трубочка, яка розкручується рівно посередині. Одна половина входить в іншу. В ній п'ять тисяч шістсот франків новими банкнотами. Узявши в руки шестисантиметрову, розміром, як великий палець, трубочку, я її цілую, так-так, я її цілую перед тим, як запхнути в анус. Роблю глибокий вдих, щоб вона глибше ввійшла в пряму кишку. Там мій сейф. Мене можуть повністю роздягти, змусити розкарячитися, кашлянути, вдвоє зігнути, але їм не вдасться дізнатись, що в мені щось є. Патрон досить високо проник у товстий кишечник. І став частиною мене самого. Усередині себе самого я ношу своє життя, свою свободу... шлях помсти. Тому що я рішуче наляштований помститися! Власне, я тільки про це й думаю.

Надворі ніч. У камері я сам-один. Сильна лампа під стелею дає охоронцеві змогу бачити мене крізь невеличку дірочку у дверях. Світло мене сліпить. Я прикриваю очі складеною носовою хустинкою, бо воно реально ріже очі. Лежу, випроставшись на матраці, який кинуто на залізне ліжко, без подушки, і детально прокручую той жахливий процес.

Але тут, для того щоб зрозуміти подальший перебіг цієї довгої розповіді, щоб до кінця збагнути засади, які допоможуть мені вистояти в боротьбі, мені доведеться затриматися трішки довше: я маю розповісти про все, що зі мною трапилось і що я насправді зауважив у своїй свідомості в перші дні мого поховання живцем.

Як я все організую, коли мені вдасться втекти? Адже, маючи тепер патрон, я ні на мить не сумніваюся, що обов'язково втечу. Спершу маю якомога швидше повернутись у Париж. Першим слід убити брехливого свідка Полена. Потім — двох поліцейських агентів, задіяних у цій справі. Два агенти — ні, цього не досить, я мушу вбити всіх агентів. Принаймні якомога більше. О, знаю. Опинившись на волі, я повертаюсь у Париж. Покладу у валізку якнайбільше вибухівки. Скільки — не знаю: кілограмів десять, п'ятнадцять, а то й двадцять. І я беруся підраховувати, скільки треба вибухівки, щоб було якнайбільше жертв.

Брати динаміт? Ні, шедит ліпший. А чом би не нітрогліцерин? Гаразд, спокійно, пораджуся з тими, хто там і знає про це більше за мене. Нехай лягаві не сумніваються: я з ними розраховуюся, вони своє отримають.

Я лежу, заплющивши очі й прикривши носовичком повіки, щоб зробити їх непроникними. І дуже чітко уявляю собі валізу, на вигляд цілком безпечну, але напаковану вибухівкою, та чітко відрегульований годинник, що має запустити детонатор. Увага: вона має вибухнути о десятій ранку у звітній залі судової поліції на набережній Орфевр, 36, на другому поверсі. У цей час там збирається щонайменше півтори сотні фараонів, щоб отримати завдання й вислухати звіт. Скільки там сходинок? Мені не можна помилитися.

Треба буде точно прорахувати час, щоб валіза з вулиці опинилась у місці призначення точно у визначену для вибуху мить. А хто ту валізу занесе? Гаразд, візьму цей нахабний учинок на себе. Приїду на таксі, яке зупиниться чітко перед вхідними дверима карної поліції, і владно накажу двом черговим смурам: «Віднесіть валізу у звітну залу, я зараз піднімуся. Передайте комісарові Дюпону, що це від головного інспектора Дюбуа і що я за мить підійду».

Та чи вони послухаються? А якщо серед безлічі бовдурів я випадково натраплю на двох єдиних розумників у цій корпорації? Тоді повний провал. Треба придумати щось інше. Я мізкую й мізкую. І думки не допускаю, що мені не вдасться вигадати стовідсотково певний засіб.

Підводжуся, щоб попити води. Стільки думок, аж голова розболілась.

Лягаю без хустинки. Хвилини спливають повільно. Але це світло, це світло, Господи, Боже мій! Намочую носовичок і кладу його на повіки. Від прохолоди стає легше, завдяки всотаній воді носовичок щільніше лягає на повіки. Відтепер я робитиму так завжди.

Ці довгі години, коли я вибудовую свою помсту, настільки дошкульні, що я цілком виразно уявляю свої дії, немовби цей план уже реалізується. Я щоночі, іноді й добру частину дня подорожую Парижем, начебто моя втеча є чимось доконаним. Те, що я втечу й дістануся до Парижа, не підлягає жодним сумнівам. І перше, що я маю зробити, — це, звісно, виставити рахунок передусім Полену, а вже потім лягавим. А засідателі? Невже ці паскудники далі житимуть спокійно? Ці голдранці повернулися собі додому, страшенно задоволені тим, що виконали свій обов'язок, і неодмінно з великої літери «О». Страшенно поважні, роздуваючись від пиhi перед сусідами й своїми міщанками, які, не причісуючись, чекали на них, щоб напихатися супом.

Так. А що робити з присяжними? А нічого. Це просто нікчемні бовдури. Їх ніхто не готував до ролі присяжних. Якщо хтось із-поміж них був жандармом чи митником, то він і діє, як жандарм чи митник. Якщо ж молочником — то як бунья-овернець¹. Вони дотримувалися погляду прокурора, який без особливих труднощів зумів підпорядкувати їх собі. Їх не вчили бути судьями. Вони справді не відповідальні за це. Що ж, рішення прийнято, обмірковано й урегульовано: я не завдам їм зла.

¹ Бунья (*bougnat*, від *charbonnier* (вугільник) і *auvergnat* (овернець) — назва вихідців з Оверні, які у XVIII ст. були власниками так званих брасері (щось середнє між кав'ярнею й пивбаром), де разом з напоями продавали вугілля та дрова.

Записуючи всі ті думки, які насправду жужмом роїлися в моїй голові стільки років, тому й так виразно обсідали мене зусібіч, я усвідомлюю, наскільки абсолютна тиша й повна, тотальна ізоляція, нав'язані зачиненому в камері юнакові, можуть, перш ніж довести до божевілля, витворити справжнісіньке уявне життя. Настільки інтенсивне, настільки животрепетне, що людина буквально роздвоюється. Вона злітає й реально ширяє там, де їй заманеться. Дім, мати, родина, дитинство, різні етапи життя. Особливо повітряні замки, які вигадує її плідний розум, які в тому дивовижному роздвоєнні він вибудовує з такою неймовірно живою уявою, що справді починає вірити в те, що все намріяне справді відбувається.

Минуло тридцять шість років, однак і без особливих зусиль пам'яті моє перо біжить по паперу, змальовуючи все, що я справді думав у той момент мого життя.

Ні, я не завдаватиму їм болю, тим присяжним. Але головний обвинувач? О, цього не можна випустити, ніяк. Для нього, між іншим, я вже підібрав рецептик, готовий-готовісінький, від Александра Дюма. Діяти точнісінько так, як у «Графі Монте-Крісто» зробили з головним хлопом, якого вкинули в підвал і залишили здихати з голоду.

Цей представник судочинства, звісно, винен. Цей убраний у червоне гриф зробив усе, щоб для нього я вигадав якнайжахливішу кару. Вирішено: після Полена й лягавих я займуся виключно цим стерв'ятником. Винайму віллу. У ній має бути дуже глибокий підвал з товстими стінами й дуже важкими дверима. Якщо двері будуть не надто важкі, я сам законопачу їх матрацом і паклею. Знайшовши віллу, вистежу його й захоплю. Оскільки я попередньо вмурую в стіну кільця, одразу ж посаджу його на ланцюг. Отоді й настане мій час!

Я сиджу перед ним і з заплющеними очима бачу його навдивовижу чітко. Авжеж, я дивлюся на нього так, як він дивився на мене на суді. Сцена настільки чітка та ясна, що я відчуваю його гарячий подих на своєму обличчі, бо сидимо дуже близько, лицем до лица, майже торкаючись один одного.

Його знавіснілі яструбині очі засліплює світло дуже потужного ліхтаря, який я спрямував на нього. Великі краплини

поту стікають його побуряковілим обличчям. Звісно, я чую свої запитання й слухаю його відповіді. І надзвичайно інтенсивно переживаю цю мить.

— Упізнаєш мене, паскудо? Це я, Метелик, якого ти так легко засудив на довічну каторгу. Гадаєш, варто було стільки років гарувати, щоб стати високоосвіченим чоловіком, просидіти стільки ночей над засвоєнням римського права й усього іншого; учити латину й грецьку, пожертвувати молодістю, щоб стати великим оратором? І чого ти досягнув, виродку? Створив новий гарний соціальний закон? Переконав натовпи, що мир — найкраще, що може бути у світі? Проповідував філософію дивовижної релігії? Чи просто завдяки верховенству університетської підготовки вплинув на інших, зробивши їх кращими чи переконавши не чинити зло? Скажи, свої знання ти використав для того, щоб рятувати чи топити людей?

Нічого подібного, тобою керувало одне-єдине прагнення! Вище, вище. Вище сходінками твоєї гидотної кар'єри. Для тебе слава — це бути найкращим поставщиком для каторги, невпинним фуражиром ката й гільйотини.

Якби Дейблер¹ був трішки вдячним, під кінець кожного року мав би посилати тобі ящик найкращого шампанського. Адже саме завдяки тобі, свиното ти така, він міг зітнути п'ять-шість зайвих голів упродовж року. У будь-якому разі тепер ти в моїх руках, сидиш на міцному ланцюзі. Я пригадую твою посмішку, так-так, бачу твій переможний погляд, коли після твоєї звинувачувальної промови мені зачитували вирок. Так, немовби це було вчора, хоча минули роки. Скільки ж їх? Десять? Двадцять?

Але що це зі мною? Чому десять? Звідки двадцять? Опам'ятайся, Метелику, ти сильний і молодий, а у твоєму нутрі п'ять тисяч шістсот франків! Два роки — нехай, з довічного я відсиджу два роки, але не більше — присягаюся.

Годі! Ти стаєш бевзем, Метелику! Ця камера й тиша зводять тебе з розуму. У мене закінчилися цигарки. Учорашня була остання. Буду крокувати. Не обов'язково заплющувати очі чи

¹ Анатоль Дейблер (1863–1939) — французький кат, який за 54 роки брав участь у страті 395 осіб, з них у 299 випадках був головним катом, пост якого обіймав сорок років.